

Dér Zoltán

AMI AZ ÖSSZES VERSEKBŐL KIMARADT

Egy költő verseskönyvéről föltételezni, hogy az már bizonyosan minden versét tartalmazza, kockázatos magabiztosság. Kivált akkor, ha a költő olyan termékeny volt, mint Kosztolányi. Az ő verseinek szerkesztői nem is siették el a dolgot, több gyűjteményes kiadás után tavaly adták közre először azt a könyvet, amely magát „Összes -nek” meri deklarálni. Réz Pál, aki nem eléggé dicsérhető szakértelemmel gondozta, s a szépirodalmi Könyvkiadó aligha tehet róla, hogy a bezárt kapun kopognunk kell, s az *Összes verseket* két újabbal most kiegészítjük.

Nem tehetek erről én sem, sőt röstellem, hogy nem jelenthettem be előbb ezeket a lappangó költeményeket, de nem tudtam, hogy léteznek. A régi Szabadka szereplőitől, azok utódaitól, ha egy-egy csomag írományt kaptam vagy vásároltam, azokról ritkán készült pontos leltár, így csak akkor derül ki, mi is rejlik bennük, ha módszeres földolgozásukat elvégezhetem. Így került elő egy régi iratsomagból nemrég Csáth Géza néhány lapnyi diákkori följegyzése, s bennük két Kosztolányi-zsenge.

A zsenge megjelölés esetükben fölöttébb indokolt, mert ezek a versek 1901-ből valók, s Csáth tizenégy, Kosztolányi pedig tizenhat éves volt ekkor. Hozzá az egyik csak töredék, a másik ugyan egész és hexametekben írt sóvárgó episztola, de hiányuk az *Összes verseket* meg nem szégyeníti. Közzétételükre nem is poétikai jelentőségük készlet, hanem genezisük érdekessége.

Létrejöttük szerelmi ihlet műve, a szerelmet pedig a színház akkor népszerű naivája, Csendes Alice szította föl. Ez a tömör információ megérdemli, hogy elemeire bontsuk.

Azt már a Kosztolányiné könyvében (*Kosztolányi Dezső*. Budapest, 1938), közölt diákkori naplóból tudjuk, hogy a szerelem és a színház a kamasz Kosztolányi életének egymással összeforrt szenzációi voltak. Hogy a szerelem már korábban is ébredezett, az valószínű, de állandó forráshoz, bujtogató látványokhoz a színház révén jutott. Naplójában is azt állítja, hogy az első nagy szerelmet színésznő ébresztette benne.

Ezt a színésznőt Tarján Irmának hívták, az említett könyvben közölt naplóból ez világosan kiderül (86—97. lap).

A verseket azonban, melyeket itt közzéteszünk, nem hozzá, nem róla, hanem az akkor huszonegyedik évében járó Csendes (Stiller) Alice-ról írta, aki 1880. november 22-én született Budapesten. Első hallásra ez furcsán hangozhat, valójában nagyon logikus fejlemény, homályát nyomban át is világítjuk. A versek egyikét, az érdekesebbiket, 1901. február 16-án küldte el költőnk unokaöccsének, az akkor még Brenner József névre hallgató Csáth Gézának, a Tarján Irma iránti szerelem viszont március 12-én támadt s néhány nap alatt ért tetőpontra. Magyarázatra szorul, miért küldte az említett hexametereket Csáthnak, mikor minden nap találkoztak, együtt jártak színházba, sokszor voltak együtt a családi találkozók is. A magyarázat a rejtély lényegét is fölfedi

Az történt ugyanis, hogy költőnk már február 7-én lázas volt, de ennek ellenére elment a színházba, mert megbeszélték, hogy Csendes Alice tiszteletére tüntetést rendeznek. Ez úgy történt, hogy néhány barát és osztálytárs szavát adta: elmege az előadásra, s mikor a művésznő megjelenik, harsány tapsot kezdeményez, ebbe a közönség is betársul, és a színésznő már ebben a kedvezővé ajzott hangulatban játszhat. Így történt ez Csendes Alice-szal, aztán Tarján Irmával is, mindkét esetben Kosztolányi és Csáth Géza vezényletével. Csáth ugyancsak — mint már mondtuk — tizennégy éves volt, de úgy látszik, hogy teljes értékű társnak számított. Följegyzései szerint a Csendes Alice ünneplését kifejező tapsakciót is ő szervezte. A művésznő épp a *Liliomfiban* lépett színpadra, de csak a második felvonásban volt jelenése. „Alighogy belépett — írja Csáth —, a diákok megkezdték, már ti. mi, azután a közönség is, különösen a fiatal tisztek és az urak a kaszinópáholyban. Sokáig tartott a taps, vagy 15 mp-ig bizonyosan. Hajlongott a kis gyerek. Bizony egy naiva ritkán kap tapsot, ha a szépségéért nem, mint a jelen körülmények között.” Más összefüggésben még azt is közli, hogy az ilyen nyíltzíni taps a legnagyobb megtiszteltetés, „ezért szokták a színésznők egymás szemét kikaparni”.

A Csendes Alice-nak rendezett tüntetés tehát sikerült, de Kosztolányinak sokba került, mert utána a már félig beteg diák ágynak esett, három hétig föl sem kelhetett. Ezalatt írta Csáthnak a szóban forgó episztolát még Csendes Alice-ról, de mikor fölépült, s elment a színházba, Tarján Irma igézte meg. Ez így — gondolom — eléggé világos.

Még érthetőbbé, mondhatnók természetesebbé válik ez a bálványváltás, ha tudjuk, hogy a többhetes kényszerpihenőt fogságként élte át, melyben képzelete és érzékei már fölkészültek valami rendkívüli élményre. Naplójában így ír erről március 6-án: „A mai nap nevezetes élettörténetemben, s azt hiszem, nagy szolgálatot teljesítek leendő életrajzírómnak, ha feljegyzem, hogy mennyiben fontos; ma menekültem ki a szobafogságból.” (Uo. 85.)

Sajnos nem hihetjük, hogy életrajzírójáról szólva ránk gondolt volna, de ha már összehordtunk néhány téglát a majdani életrajz épületéhez,

Csendes Alice

hadd toldjuk meg ezt a sok töredéket még néhány adalékkal. A már elmondottakhoz úgyszólván hozzátartozik, hogy az episztolát nemcsak a rokonság és a barátság okán küldte Brenner Józsefnek, azaz Csáth Gézának, hanem azért is, mert Csendes Alice-ért Csáth is rajongott. Mondhatjuk: elsősorban ő.

Az említett följegyzésekből tudjuk, hogy minden darabot megnézték, amelyben szerepelt, sétáikon elsősorban róla beszélgettek és ábrándoztak. Összehasonlították a város akkori szép asszonyaival: Connen Vilmosnéval, Ohrmann Kálmánnéval, Kuzmanovics Margittal, Iványi Erzsikével. A többségnek Connenné tetszett a legjobban, Csáth Csendet mindenkinél szebbnek találta. Minden szerepében elragadónak. Megpróbálta lerajzolni, de művével nem volt elégedett; kivált a művésznő orrával nem boldogult. Benczúr Gyulával szerette volna lefestetni. Irigyelte unokabátyját, Didét, aki költői tehetsége révén fölidézhette a művésznő alakját. Legjobban a mozgása bűvölte el, „észbontó módon tud mozogni” — jegyezte föl róla. Ugyanígy csodálta a hölgy arccsokáját, ami lehetett a művésznő ábrázatának érdeme, de az is lehet, hogy az érzékek még a szenteségre voltak érzékenyebbek. Valószínű, hogy férfiasabb gerjedelmek is táplálták ezt a lángolást, Csáth azonban alig beszél ezekről, pedig följegyzéseiből és más forrásokból is tudjuk, hogy már gyermekfejjel szemrebbenés nélkül nevezte néven a dolgokat, s szókinccse vaskosabb rétege igen gazdag volt. Mikor a színház igazgatója, Pesti Ihsz Lajos nem Csendes Alice-t, hanem helyette Sz. Kállai Jolánt szerződteti, a direktort a jelzők sorával bélyegzi meg, s ezek között a „kutyaszar” nem a legszaftosabb.

Csáth tehát Kosztolányi betegsége alatt is kitarzott bálványa mellett, megpróbált védekezni varázsa ellen, de ez már ekkor sem sikerült, pedig egyszer az utcán — reggeli világításban látva — nem is találta olyan szépnek. A kétség hamar eloszlik, a varázslat csak fokozódik. Oka lehet ennek, hogy elég nagy szabadságot élvezett. Didét úgy-ahogy kordában tartották a szülei, anyja például megfenyegette, hogy beárulja apjának a színházba járás indítékát, de semmi jele annak, hogy Csáthnak hasonló reguláktól kellett volna tartania. Az idő pedig vésszesen múlt, az évad vége rohamosan közeledett, a társulat s vele Csendes Alice és Tarján Irma itt hagyták Szabadkát. Az ébredő érzékek és érzelmek varázslatos iskolája tehát veszendősége folytán még lázasabbá tette az általa fölgyújtott érzelmeket, s fájdalmasabbá a csöndet, mely utánuk maradt. Kosztolányi naplója így beszél erről: „Virágvasárnap, — nekem fekete vasárnap! Oh egész nap valami földöntúli érzés szorongott keblemben: »elmégysz ma, a kegyetlen sors még azt is megtagadja, hogy szépségedben gyönyörködjek!« Igen, ma játszottak a színházban utoljára, s aztán vándorbotot vesznek a kezükbe, faluzni, faluról-falura . . . , de Ő megkapta jutalmát . . .” (Kosztolányi Dezsőné: I. m. 93.)

Csonka maradna ez a történet, ha nem szólnánk arról is, vajon a tüntetők milyen jutalmat kaptak. Erre azért is ki kell térnünk, mert ifjainkat a gyönyörködésnél empirikusabb hajlamok is hevítették. Csen-

des Alice férjét, Farkas Ferenc színészt, aki századunk első napjaiban vette feleségül a szabadkai színház fiatal tagját, nem titkolt irigységgel méregette a tizennégy éves Csáth, Kosztolányi ugyanígy a művészpáholy férfiait. Áhítatukat nem hűtötte le a jól értesült patikussegéd, „Béla úr” kiábrándító tudása a színésznőkről, de képzeletük irányát ez is alakíthatta. Tény, hogy kísérleteket tettek az ismerkedésre. Kosztolányi verset küldött Tarján Irmának névtelenül, Josei jeligére levelet várt tőle poste restante, Csáth a korzón nyilatkozott Csendes Alice szépségéről, s épp mikor mellettük haladt el a művésznő. Így számol be erről: „Ámde a vitatkozás hevében én nem vettem észre, hogy ő éppen mellettünk elhaladt. És Ő azt hívén, hogy én ezt csupa krokélerségből mondtam, így dupláz rá: »Szemtelen«. Én észrevettem, odamék, bocsánatot kérek és kimagyarázom magam, velök (még egy színésznővel ment) mentem egész az utca sarkáig, hol kézcsók után bájos mosollyal bocsátott el, amit én minél későbbben szerettem volna.” Nos — ennyi lett a jutalom.

A bűvös határon tehát át nem juthattak. Bezzeg a Bácskai Hírlap kritikusa azt is tudhatta, hogy a művésznőnek hamvas és üde a bőre, gömbölyen teltek az idomai. Persze, tapasztalatból — morfondírozik a kamasz Csáth. Igaz, ezt Sz. Kállai Jolánról írta a tudósító, s nem Csendes Alice-ről, s vigasznak ez is elég, mikor először szerelmes valakibe, aki írónak született.

S végül egy tárgyszerűbb kérdésre is válaszolnunk kell még: milyen darabokban és szerepekben igézte meg ifjainkat Csendes Alice, aki 1900. április 15-én lépett először színpadra Szabadkán, s akit Pesti Ihász Lajos igazgató mint vígjátéki szendét és naivát szerződtetett. Íme a névsor: Csiky Gergely *Cifra nyomorúságában* Bálnay Bellát; Sziglieti Ede *Liliomfijában* a fogadósnét; Bródy Sándor *Hófehérkéjében* a tiszteletes lányát; Herczeg Ferenc *Ocskay brigadérosában* Jutkát *A dolovai nábob leányában* pedig Szentpéteryét; az *Aranyparasztban* Veronát alakította; a *Szerelmi bájjalban* epizódszerepet játszott. S mindezt 1901 januárjától március közepéig. Alkalma volt tehát megmutatni tehetsége árnyalatait, s az egykorú kritikák szerint nemcsak Csáthnak, de a közönségnek is tetszett. Vívni is tudott, s e tudását is bemutatta a nagyérdeműnek a március 19-én rendezett „eleven újságon”. Szépségéről mi is véleményt formálhatnánk, de csak egy korabeli fénykép alapján. Jóllehet nem néz szembe velünk, közöljük ezt a fölvetelt, így az olvasó nélkülünk is ítéletet alkothat. Azt azonban nem árt tudnia, hogy művésznőnk a nyarat képviselte ezen a képen. Pályafutását városunkban kezdte, két évig maradt itt, Csáth és Kosztolányi épp a babérok beérésekor és a búcsú heteiben került igézetébe. Nem tudhatta, hogy ő pedig e lázas kamaszok jóvoltából bekerül az irodalomtörténetbe.

Magát az episztolát irodalomtörténeti jelentőségűnek föltüntetni semmi okunk. A nem véletlenül elfelejtett versek egyike. A kamasz Csáth azonban csodálta hexameterének „pengését”, s okkal bár tudjuk, hogy Kosztolányi ekkor már tanárait is elismerésre készítette fordításaival. Fontosabbnak véljük azonban a vers egyik metaforáját, a Pegazust, me-

lyet a szerelemtől berúgott, részeg kocsis hajt, korbácsol féktelen vág-
tára. Ez a részeg vágatás több korai versben is fölrémlik, a *Politika*
című nevezetes költeményének pedig alapmetaforája.

A másik lelemény — sajnos — töredék, csak első szakasza egy hosz-
szabb versnek, de jó, hogy előkerült, mert a diáknaplóból tudtunk róla.
Abban írja 1900. november 30-i dátummal: „Tegnap este, hogy lefe-
küdtem, a zsaluredőkön át bekancsalított a szobába a hold. Megvilágítá
az egész szobát. Lelkem valami különös érzés fogta el. Elaludtam. Reg-
gel már megvolt az *Éjjel* c. költeményem. Éjjel többször felriadtam,
levegőért kapkodtam: szívdobogásom volt.” (Kosztolányi Dezsőné: I. m.
61.) Több verssel együtt kapta meg Brenner József, hogy olvassa el.
A hozzá fűzött megjegyzések szerint a vers egésze az első szerelem fájó,
szép emlékééről szólt. Kár, hogy csak első szakaszát írta le Csáth.

Ez lenne tehát egyik hozzájárulásunk egy újabb *Összes versek*hez:

Ballag a hold az éj fekete bársonyán,
Édesen pislognak a kicsi csillagok.
Most ver éppen éjfél a torony órája.
Az idő már késő, mégis ébren vagyok.

A másik, a sokat emlegetett episztola hiánytalan. Szövege ez:

Sápadtan, mereven fekszőm az ágyba bizony most,
Vértelen ajkaimon nem játszik az isteni ihlet.
Ámde magas lázam sem bírja kiverni fejből
Őt, ki miatt betegem nyögök itt: szép, szende alakja
Égi jelenségként tűn elémbe; látom a lánykát
Boldogan élve, vigan kórálmainnak közepette,
Hallom enyelgő hangjaikat és mintha szívembe
Százmillió tört döfne s a lelkemet isteni végzet
Kérhetlen keze zúzá szét. Oh jól tudom, ennek
A szomorú, féltő látványnak hogy mi a vége:
Hogy boldog sohasem leszek én . . . nem, nem soha többé.
Látom a lányt kipirult orcával a hitvesi karban,
Szőke hajának fürtjeivel hogy játszik a hitves,
Majd látom haloványon a telt hold méla világán
Szőke haját az ezüst fény pikkelye mint aranyozza
Meg; majd látom a felgyulladt város közepette
Olykor tűnve fel arra, midőn a szikra lobot vet,
Védkezet nyújtva szegény gazdagnak, ámde nekem nem.
Bár remegő hangom versenyzik a viharéval,
Én elhamvadok a szerelemnek égi tűzébe.

Jöjj, gyere, Jóska fiam, hadd lásd a hív szerelemnek
Áldozatát, csókot hadd csókoljak ajakadra.
Nem *pedaresztia* ez (Webel, Mijatov, Popovits, Toncs),

De a barátságnek szent isteni égi hatalma,
Melyet az Úr menedékiül adott az emberi szívnek.

Ámde papírom fogy és véle arányba türelmem,
A jó daktilusok nem akarnak jőni a versbe.
Féktelenül rohan a Pegazus, a hámba maradni
Nem tud; a kocsisuk részeg: a szép szerelemnek
Égő, méregerős, kábító, égi borától.
Elragad a Pegazus s tovavisz a hegy tetejére.
Döngnek a tar sziklák, vérzik feje, habzik a szája
S felragad egy felhő peremére; s nézem az istent:
A piruló hajnalt; már kinn van a harmatos égen,
Látom a szép természetet a hajnal biborában,
Pajkosan játszik a hajnali szél a sárga kalással,
Zengnek az erdők, zúgnak a tengerek, ámde ezekbe
Angyali arcod leng körülöm, oh bájos Alícem!